

Paraules i coses : Assaig lexicològic sobre el *gresol* i el *fester*, per A. GRIERA.

I

La il·luminació elèctrica, extesa fins a les viles més petites, acaba de fer desaparèixer dos llums als quals de justícia devem un record, per la llur antiguitat i per la importància que han tingut en la il·luminació, tant de la llar com de la casa. Aquests dos llums són el *gresol* i el *fester*.

El *gresol*, conegut també per *llum de gresol* i *llum de ganxo*, en la seva forma més antiga, està format per dos recipients quadrangulars els quals encaixen perfectament l'un dintre de l'altre. El recipient de la part superior conté l'oli i el ble. Per tot Catalunya se'l coneix amb el nom de *grèzòl*. El recipient de la banda de sota, destinat a recollir l'oli que s'escorre del *gresol* i proveït d'un ganxo per a penjar el llum al fumental o al mig de la cuina, porta el nom de *grèzòl de sòte*.

El *grèzòl* ha passat a significar el dipòsit de l'oli o del petroli de les llanternes, fanals i faroles, i també una espècie de cassolins o vasets que serveixen per contenir oli, dins dels quals es posa una xinxeta per fer llum (Borges Blanques i Agramunt).¹

En el regne de València, que posseeix també el *lum de grèzòl*, coneixent-lo pel *krèzòl*, amb la variant fonètica *krèsòl* en els pobles de parlar apitxat (Cf. Barnils, *But. de Dialect. Cat.*, I, 18 segs.),

1. Les notícies que es donen sobre particularitats dialectals, són preses dels materials lexicogràfics aportats pels col·laboradors del Diccionari General de la Llengua Catalana.

el recipient que conté l'oli i la *torçuda* o *ble* és conegut per la *kreçòla*. Pels esboços que tenim del *kreçòl*, procedents de Cabanes (Castelló) i Altea (Alacant), sabem que la seva forma és idèntica a la del *lum de greçòl* de Cadaqués.

El català antic coneixia el gresol 'llum de ferro': *dos cresols de ferro* (Inv. de Ribes, a. 1404); *cresol e lumaner* (Inv. Curia Fumada de Vich, a. 1406); *encenia un cresol* (Col. Doc. Hist. Arag., XXVIII, 93 a. 1496).

Es molt probable que originariament el llum de gresol solament tenia un receptacle per a l'oli i el ble. D'una banda ens ho prova el fet que a les Balears trobem el *lum de teñone*, de grans proporcions i moltes vegades amb una sola cruia, i de l'altra, la persistència, fins a l'època actual, de gresols de terrissa d'una sola cruia que en les nostres excursions dialectals havem vist que servien a les pageses per a l'ofertori de la missa dels diumenges en els pobles de Castanesa i Les Paüls, dessota les Maleïdes.

Pels textos aduïts més amunt veiem que ja en l'Edat Mitjana predominava el llum de doble recipient. Això pot explicar l'especificació del cat. *greçòl*, tot deixant néixer un *lum de gáneu* o *de greçòl*, i la conservació del valencià *kreçòl* a canvi de la *kreçòla* per contenir l'oli i el ble, femenització molt justificada per a distingir dos objectes, un dels quals engalza amb l'altre. Recorden a propòsit que tota fusta o ferro que engalza amb un altre acostuma tenir el nom de *femèle*.

L'ètimon de *kreçòl* sembla ésser un *CRUCEOLU 'petit creuer'. Fonèticament no hi trobem cap dificultat, i la seva forma s'hi adiu perfectament. CRUCE > *kréu*, VOCE > *béu*, DUCTU > *deu*, *DECENA > *dezéne*, etc. expliquen perfectament el *CRUCEOLU > *greçòl*. La sonorització de CR- > *gr* no ofereix tampoc cap dificultat, tota vegada que és un fenomen ben propi del català: *CRASSIAS > *gréçes*, CROCU > *grók*, CRATICLAS > *greçéles*, ACRIFOLIUM > *grèbul*.

La forma del *greçòl* amb els quatre becs confirma aquest ètimon; aquests quatre corns formen una creu perfecta. Si fonèticament el mot no ens ofereix dificultat de cap mena, i si la forma de l'objecte coincideix amb ço que el mot significa, bé podem admetre un *CRUCEOLU > *greçòl*.

A les Balears aquest llum és conegut per *lum en krúes*. Per *crua* s'entén 'cantell, caire, angle'; així diuen *el camp fa una cruia*, *has*

deixat una crua sense sembrar, etc. La paraula *crua* deu venir del llat. CRUCEM 'creu' i la *crua* és una verdadera creu, formada pels quatre brocs que fa, un a cada caire. Hi ha la *crua* de baix que porta el ganxo i la somereta, a la qual s'enganxa la crua de dalt

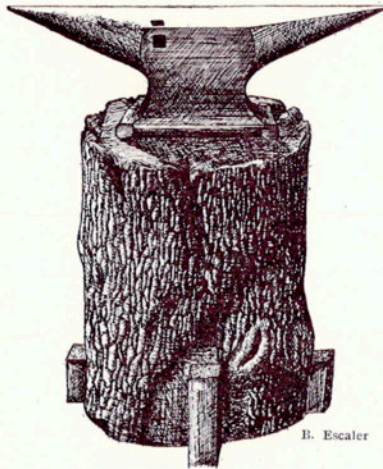
Fig. I

que porta el ble (F. Camps. — Migjorn gran, Menorca). A Mallorca (Lluchmajor, Andratx) hi trobem la variant *llum d'enkruye* 'llum d'encruia'. La seva forma és idèntica amb la del *llum de greçol* de Cadaqués (fig. I). Considerem encertadíssim l'ètimon indicat de CRUCEM que està perfectament d'acord amb la forma del llum i amb l'evolució fonètica del mot. La *ũ* de CRUCE en català antic es va confondre amb el resultat de la *ē*, venint a parar a un *sò* molt semblant al de la *é* del mallorquí actual. Aquesta *é*, per influència de la *-u*, va enfosquir-se de tal manera que es va confondre amb la *-u*, venint a *kruu*, de significat femení amb desinència masculina. L'analogia havia de refer el mot mutilat per la fonètica. Així com s'ha format de *dolent*, *prudent*, un *dolenta*,

prudenta, per haver-se perdut la consciència d'una distinció entre els dos genres de les primeres formes, també d'un *kru* f. va formar-se un *krua*. Quant al mall. *krúye* al costat de *krúe* no costa d'endevinar-hi una mateixa procedència. La *y*, resultat de *-CL-*, *-LI-*, regularment desapareguda en aquell parlar, ha sigut reintroduïda, i així tenim *fúe* < *FOLIA; *véu* < VECLA, etc. al costat de *fúye*, *véye*. Aquest fenomen nomenat regressió fonètica, ha portat per extensió la neixença de la fricativa palatal en mots com *idèye*, *krúye*, etc., que originàriament no la tenien.

La forma del *greçol* tot aclarint-nos l'ètimon del mot, fa pensar-nos una hipòtesi sobre l'origen del cat. *enkruye*, prov. *enklüzo*. Meyer-Lübke (*Rom. etym. Wtb.*, 4367) diu que aquestes dugues

formes són curioses i un INCLUDEX (*Romania*, XXXIV, 199) no deixa d'oferir alguna dificultat. L'enclusa, tal com la coneixem aquí Catalunya, sol tenir dos corns que surten d'un rectangle clavat en un soc de fusta (fig. 2). La seva forma ens justificaria un *bigorna* que trobem en ital. *bigornia*; franc. *bigorne*; cast. *bigornia*; port. *bigorna* < BICORNIA (Meyer-Lübke, *ib.*, 1084). Sembla que l'en-

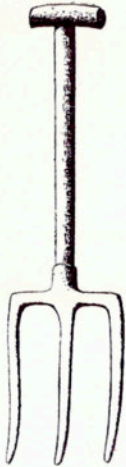

H. Escaler

Fig. 2

clusa de dos corns no ha estat en tots temps la predominant en les regions de llengua catalana. L'*enkrúe* o *enkrúye* mallorquina, segons Amengual (*Dicc. mall. cast.*) és «una pieza cuadrada de hierro, encajada en un banco de madera, sobre la cual se adelgaza o se amolda el hierro a golpe de martillo; instrumento de hierro que sirve a los herradores para machacar y doblar sobre él las herraduras. Es en forma de pilastra cuadrada, con una espiga que se clava en un banco de madera. Por la parte superior es más ancha y sale de él por el lado derecho un pico del mismo hierro». Aquesta descripció ens fa figurar l'*enkrúye* d'una forma molt semblant al *krežól* o al *lum d'enkrúye* pels quatre becs que tenen formant una creu. Així com el doble corn li ha donat l'escaient nom de *bi-*

gorna < BICORNIA, també els quatre becs disposats en forma de creu, IN CRUCE, li han donat el nom d'*gñkrúyye*. El val. encara té vivent l'*encrusa* f. 'ayunque, yunque' (Llombart, *Dicc. Val.*) al costat d'*enclusa*. La forma *enclusa*, anàlogament a CRUCEOLU > *grəzól* (v. més amunt), no ofereix dificultat d'ordre fonètic, tota vegada que el canvi de CL > *cr* i l'invers són freqüentíssims al català i provençal; comp. : *cremall*s i *clemall*s, *clivella* i *crivella*, *clivillers* i *crivillers*, etc.

B. Escaler

Fig. 3

Malgrat de no tenir la forma de creu, les palles encreuades untades amb vesc que els caçadors d'ocells col·loquen a les extremitats dels rams, són conegudes per *kruèrçes* (Plana de Vich) i la *kruèrç* també és l'extremitat superior del mànec de la fanga (fig. 3).

L'encreuament de dos camins portava el nom de *cruylada* en català antic : *E quant ell fon en una cruylada de camins* (*Legend.*, II, pàg. 156). Un atuell especial per tenir-hi els Sants Olis era la *cruella* : *cruella de argent per la extrema unció* (J. Rullan, *Hist.*, Sólter, pàg. 782, doc. 1450); *cruelles de argent per los olis del crisma* (*ib.*), etc.

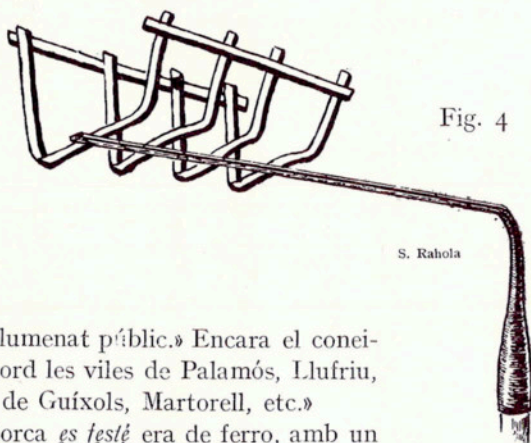
Les paraules *kruèrç*, *cruylada* i *cruelles* no són altre que el femení *creu* allargat per sufixes en vitalitat quan la necessitat de distingir significats va fer impossible la vida de l'homònim.

II

A vegades no és la forma de l'objecte ço que li ha donat el nom sinó l'ús al qual va destinat, la semblança que té amb un altre o una circumstància especial que el posa en singular relleu. Un altre llum que acaba de desaparèixer ens donarà un bell exemple d'aquests fets.

La il·luminació pública de les viles foranes data de pocs anys. Solament en les grans solemnitats de l'any, en les quals la festa s'allargava nit enllà, es feia llum per carrers i places. Uns ferros encreuats en forma de graelles, amb un mànec també de ferro clavat

a la cantonada dels carrers, servien per fer llum en les nits de festa. El combustible eren les teies de pi. La forma que tenen aquests ferros és la mateixa en totes les antigues viles catalanes. Aquesta mena de graelles eren conegudes amb el nom de *fèstè*. Veus-aquí la descripció que ens en fa en S. Rahola, de Cadaqués : «*es fèstè* : engraellat de ferro, clavat en els cantons dels edificis a la plaça o altres llocs, on antigament s'hi cremava teia en nits de festes i

servia d'enllumenat públic.» Encara el coneixen per record les viles de Palamós, Llufríu, Sant Feliu de Guíxols, Martorell, etc.»

A Mallorca *es fèstè* era de ferro, amb un tronc de fusta per clavar-lo en terra com un arbre. A les cases acomodades tenien *fèstès* per encendre'ls els dies de festa en el carrer, davant la casa. El fester s'omplia d'estelles de pi anomenades *tèyyes* (Lluchmajor). A Menorca *es fester* són els focs amb flamarades que es fan per solemnitzar les festes majors dels pobles i són propis de dies de festa o de gala (Mahó, Migjorn gran). Per *pescar a l'encesa*, manera especial de pescar l'*alatxa*, tant a la Costa de Llevant com a les Balears, els pescadors posaven un *fèstè* molt petit i llevadiç a l'extrem de la barca, el qual tenia la mateixa forma que el de les viles, cremant-s'hi igualment teies. Avui el *fèstè* de *pescar a l'encesa* ja no s'usa; ha estat substituït pel llum de gas.

El valencià coneix el *fester* amb el significat de 'tedero, candelero' (Llombart, *Dicc. Val.*). El fet de servir el *fèstè* per les solemnitats i dies de gala, pels dies de *festa*, ens explica el seu origen.

Les teies que són el combustible obligat del fester, en alguns llocs (Vich, Sant Feliu Sasserra) han donat per altra part al llum el nom de *teyères*. En canvi la seva semblança a unes grans graelles ha estat la causa que en altres lloc (Igalada, Castelltersol) se'l conegui per *lez greyéles*¹, així com el cremar de les teies dins del fester li ha donat en certes localitats el nom de *kremelér* < *CREMALLARIU².

1. Objecte antic de ferros travessers formant reixat; al damunt s'hi posaven teies i s'encenien per fer llum. Les graelles se fixaven dalt d'una barra dreta o en la part d'una cantonada de carrer per a la il·luminació pública en dies senyalats de l'any. En comptes de l'arxiu d'Igalada de segles enrera, s'hi troben : *per aparar les graellas de la vila* (G. Castellà, Igalada). Una vegada cada any es cremen teies en les antigues graelles que figuren a les cantonades de la nostra plaça, per un tradicional costum (J. Gallés, Castelltersol).

2. Abans, als pobles, per fer llum a la plaça cremaven teies que posaven sobre una especie de graelles de ferro; això era el *cremaller* (Mn. F. Esteve, Masalcoreig).